

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

КАФЕДРА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор
з науково-методичної та навчальної
роботи

О.Б. Жильцов
2018 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА РИСУНКУ

Галузь знань 02 «Культура і мистецтво»

Спеціальність 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво,
реставрація»

Освітній рівень – другий (магістерський)

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВ

2017– 2018 навчальний рік

Розподіл годин звірено з робочим навчальним планом. Структура типова.

Заступник директора з науково – методичної та навчальної роботи А.О.Таранник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Ідентифікаційний код 02136554
Начальник відділу
моніторингу якості освіти

Проголошення № 0091/18

(підпис) (прізвище, ініціали)

«___» _____ 2018р.

Робоча програма навчальної дисципліни «Теорія та практика рисунку» для студентів спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація».

Розробник: Шпортко Валерій Іванович, старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка

Робочу програму схвалено на засіданні кафедри образотворчого мистецтва Інституту мистецтв

Протокол від «10» січня 2018 року № 5

Завідувач кафедри
образотворчого мистецтва

О.В. Школьна

(підпис)

© _____, 2018 рік

© _____, 2018 рік

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	4
I. Опис предмета навчальної дисципліни.....	7
II. Структура навчальної дисципліни.....	8
III. Програма	9
IV. Навчально-методична карта студента.....	12
V. Завдання для самостійної роботи	13
Карта самостійної роботи магістра	13
VI. Система поточного та підсумкового контролю	14
VII. Методи навчання	16
VIII. Методичне забезпечення курсу	17
IX. Матеріально-технічне забезпечення дисципліни.....	17
X. Рекомендована література (основна, додаткова)	18

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Робоча навчальна програма з дисципліни «Теорія та практика рисунку» є нормативним документом Київського університету імені Бориса Грінченка, який розроблено кафедрою образотворчого мистецтва на основі освітньої програми підготовки магістрів відповідно до навчального плану денної форми навчання.

Програма визначає обсяги знань, вмінь та навичок, які повинен опанувати магістр, алгоритму засвоєння навчального матеріалу дисципліни «Теорія та практика рисунку», необхідне методичне забезпечення, складові та технологію оцінювання навчальних досягнень студентів.

Мета курсу – професійна підготовка фахівця з високим рівнем художньої майстерності в роботі над жанровою картиною.

Завданням вивчення навчальної дисципліни є набуття базових знань з дисципліни «Теорія та практика рисунку». Ознайомлення з основними напрямками розвитку науки з дисципліни «Теорія та практика рисунку» у вивченні методів і методики роботи зі студентами, формування цілісного бачення і уявлення, розвиток художнього смаку і навичок в роботі над творчими завданнями.

У результаті вивчення навчальної дисципліни відповідно до профілю програми магістра образотворчого мистецтва формуються **загальні та фахові компетентності**.

Загальні компетентності: Світоглядна, громадська, комунікативна, інформаційна, науково-дослідницька, самоосвітня.

Фахові компетентності:

- здатність використовувати у практичній діяльності досвід світової та вітчизняної шкіл з образотворчого мистецтва, методів та авторських прийомів провідних художників;

- володіння навичками візуального сприйняття і створення композицій, відтворення їх на полотні (папір чи інша площа) для зображення задуманого.

Результати навчання: Знання, практичні навички та вміння.

Знання: різноманітних прийомів, методів роботи над творчими завданнями з використанням особливостей національних традицій школи образотворчого мистецтва.

Практичні навички і вміння: Уміння створювати атмосферу творчого підходу для роботи над завданням, використовуючи при цьому класичні зразки. Уміння аналізувати, визначати технічні прийоми виконання завдання та методичні прийоми наочного пояснення завдання.

Програмні результати навчання.

Готовність до фахової діяльності в галузі образотворчого мистецтва.

Здатність до науково-дослідницької діяльності у сфері мистецької діяльності.

Мисленева активність, творчий підхід у вирішенні нестандартних завдань.

Прагнення до особистісно-професійного лідерства та успіху.

Форма контролю: поточні оцінки за виконання практичних завдань. По завершенню семестру – екзамен.

Програма передбачає удосконалення вмінь студентів з академічного портретного зображення людини шляхом виконання різних завдань з натури. Процес виконання начерків має будуватись на невід'ємному зв'язку всіх елементів зображувальної мови: композиції, тонових, пластичних, просторових та світлотіньових співвідношень. Вся система навчання рисунка повинна сприяти розвитку образного і абстрактного мислення студентів, вихованню творчого професіонала.

Вказані в програмі навчально-практичні завдання необхідно розглядати як обов'язковий мінімум. Навчально-творчі завдання мають варіативний характер.

Залежно від рівня підготовки студентів можна змінювати тематику завдань, а також визначати кількість годин на вивчення кожної теми. При цьому важливо зберігати дидактичні засади навчання. Практичні завдання потрібно орієнтувати на розвиток творчих здібностей студентів у процесі цілеспрямованого засвоєння прийомів, способів зображення та художньої системи.

Основою викладання курсу є виконання академічних постановок з природи та короткочасних начерків.

Структура програми поєднує такі основні напрями діяльності:

Теоретичну та практичну підготовку з рисунка.

Навчально-творчу діяльність в період виконання самостійних робіт.

Самостійну роботу студентів.

Головні вимоги, які ставляться до рисунків – це реальне, правдиве зображення природи. Вони мають бути виконані на високому професійному рівні академічного рисунка.

Після завершення семестру студент повинен:

- Володіти знаннями та практичними навичками з рисунка зображення людини в жанровій картині;
- Виконувати академічне завдання за відведений термін часу;
- Вільно володіти конструктивною побудовою рисунку з усвідомленням об'ємно-просторової форми;
- Вільно володіти просторовим моделюванням форми і об'єктів;
- Вільно виявляти форму тоном, шляхом пластичного моделювання; розуміючи їх внутрішню логіку конструктивної побудови картини;
- Виявляти психологічний стан, характер, настій, поєднуючи форму і зміст, використовуючи контраст і нюанс, затемнення і висвітлення форми.

Зміст програми передбачає методичне забезпечення процесу навчання рисунка, практичного опанування художньо-образної системи відображення предметних форм та явищ реального світу.

Основною умовою засвоєння навчального матеріалу предмета є виконання повного обсягу практичних завдань та самостійної роботи студентів.

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. ОПИС ПРЕДМЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет: процес навчання та виховання студентів вищого навчального закладу в умовах реформування та модернізації системи освіти в Україні, формування особистості фахівця вищої кваліфікації.

<i>Обсяг, найменування показників</i>	<i>Галузь знань, спеціальність, освітній рівень</i>	<i>Характеристика навчальної програми</i>
Кількість кредитів: 3 Кількість змістових модулів: 2 Загальна кількість годин: 90	Шифр та назва галузі знань 02 «Культура і мистецтво» Шифр та назва спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» Освітній рівень: Другий (магістерський)	Нормативна Рік підготовки – 6 -й Семестр – 12-й Аудиторні заняття – 30 год., з них: лекції: 2 год. практичні заняття: 28 год. Самостійна робота: 26 год. Модульний контроль: 4 год. Семестровий контроль: 30 год. Форма контролю: екзамен

II. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назви теоретичних розділів	Кількість годин						
		Разом	Аудиторних	Лекцій	Практичних	Самостійна робота	Модульний контроль	Семестровий контроль
Змістовний модуль 1. Сучасність і художня форма жанрової картини								
1.	Рисунок як основа образотворчої грамоти в системі фахових дисциплін ВНЗ мистецького спрямування.		2	2				
2.	Пластичне зображення жіночої натури. Зображення людини в жанровій картині композиційне вирішення жанрової картини		12		12	12	2	
Разом		28	14	2	12	12	2	
Змістовний модуль 2. Творчий задум та творчий метод художника при роботі над жанровою картиною								
3.	Композиція жанрової картини із двох постатей натурників. Зображення натури з елементами інтер'єра		16		16	14	2	
Разом		32	16		16	14	2	
Разом за навчальним планом		90	30	2	28	26	4	30

ІІІ. ПРОГРАМА

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ І. СУЧАСНІСТЬ І ХУДОЖНЯ ФОРМА ЖАНРОВОЇ КАРТИНИ

Тема 1. Лекція. Рисунок як основа образотворчої грамоти в системі фахових дисциплін ВНЗ мистецького спрямування (2 год.)

Залежність жвавості сприймання природи від пластичної лінії в малюнку. Пластика і побудова постаті людини. Методика роботи над зображенням жіночого портретного зображення. Організація простору у постановці. Використання різних матеріалів. Перегляд та обговорення академічних рисунків відомих українських художників.

Література: основна [1, 2, 3, 4, 5]

додаткова [1, 2, 3, 4]

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Тема 2. Пластичне зображення жіночої природи. Зображення людини в жанровій картині композиційне вирішення жанрової картини (12 год.)

Конструктивний рисунок. Формат – А2. Денне освітлення.

Постановка: Пластичне зображення жіночої природи. Композиційне зображення людини з елементами атрибутів, які відповідають професії.

Мета: Оволодіти знаннями конструктивно-структурного зображення композиції жанрової картини.

Завдання: гармонійно розташувати зображення у форматі, встановити пропорції, вирішити рисунок об'ємно.

1 етап роботи: композиція рисунка, розміщення портрета натурника в заданому форматі

2 етап роботи: зображення постаті за правилами конструктивної побудови, взаємозв'язок загальних форм портрета з атрибутами

3 етап роботи: перехід від узагальнення до деталізації, від великих до малих частин. Уточнення пропорцій, тональна проробка форми. Моделюючи форми, важливо не забувати про простір навколо фігури: фігура не повинна здаватись приклеєною до аркуша

4 етап роботи: детальне опрацювання форм природи. Нюанси пластики тіла. Відтворення світлотіньових співвідношень – власні, падаючі тіні та рефлекси

5 етап роботи: етап узагальнення малюнка, тональні уточнення. Передача цільності жанрової композиції та підпорядкування усіх деталей композиції зображення з її елементами.

Література: основна [1,2,3,4,5]

додаткова [1,4,5]

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II. ТВОРЧИЙ ЗАДУМ ТА ТВОРЧИЙ МЕТОД ХУДОЖНИКА ПРИ РОБОТІ НАД ЖАНРОВОЮ КАРТИНОЮ

Тема 3. Композиція жанрової картини із двох постатей натурників.

Зображення природи з елементами інтер'єра (16 год.)

Конструктивний рисунок. Формат – А2. М'який матеріал.

Постановка: жанрова композиція портрета із двох постатей натурників. Зображення природи з елементами інтер'єра.

Мета: Розвивати вміння глибше і впевненіше відчувати форму, пластичну та анатомічну побудову людини, розуміти пропорційну та об'ємну цілісність композиції в жанровій картині.

Завдання: закомпонувати рисунок за канонами композиції, зробити конструктивно-просторовий аналіз з легкою світлотіньовою проробкою.

1 етап роботи: композиція рисунка, розміщення постатей в заданому форматі жанрової композиції

2 етап роботи: зображення постатей за правилами конструктивної побудови, взаємозв'язок загальних форм постатей і елементів інтер'єра.

3 етап роботи: уточнення пропорцій, тональна проробка форми. Перехід від узагальнення до деталізації, від великих до малих частин.

4 етап роботи: детальна проробка анатомічної побудови натури. Нюанси пластики тіла. Відтворення світлотіньових співвідношень – власні, падаючі тіні та рефлекси.

5 етап роботи: етап узагальнення, використання прийому «від конкретного до загального».

Література: основна [1, 3, 4, 5]

додаткова [1, 2, 3, 4, 5]

IV. Навчально-методична карта дисципліни «Теорія та практика рисунку»

Разом: 90 год., лекції – 2 год., практичні заняття – 28 год.,
самостійна робота – 26 год., модульний контроль – 4 год. семестровий контроль – 30 год.

Модулі	Змістовий модуль I	Змістовий модуль II
Назва модуля	Сучасність і художня форма жанрової картини	Творчий задум та творчий метод художника при роботі над жанровою картиною
Кількість балів за модуль	142 бали	163 бали
Теми лекцій	Рисунок як основа образотворчої грамоти в системі фахових дисциплін ВНЗ мистецького спрямування (відвідування – 1 бал)	
Теми практичних занять	Пластичне зображення жіночої натури. Зображення людини в жанровій картині композиційне вирішення жанрової картини (відвідування – 6 балів, 60 балів за роботу)	Композиція жанрової картини із двох постатей натурників. Зображення натури з елементами інтер'єра (відвідування – 8 балів, 80 балів за роботу)
Самостійна робота	Табл. 5.1 (50 балів)	Табл. 5.1 (50 балів)
Види поточного контролю	МКР № 1 (25 балів)	МКР № 2 (25 балів)
Підсумковий рейтинговий бал	305 балів (коефіцієнт успішності: $305 \div 60 = 5,08$)	
Форма підсумкового контролю	Екзамен (40 балів)	

V. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ I. СУЧАСНІСТЬ І ХУДОЖНЯ ФОРМА
ЖАНРОВОЇ КАРТИНИ

1. Швидкі начерки м'яким матеріалом композиційного зображення людини в повний зріст в композиції жанрової картини. Формат А3 (10 етюдів) 50 б.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II. ТВОРЧИЙ ЗАДУМ ТА ТВОРЧИЙ МЕТОД
ХУДОЖНИКА ПРИ РОБОТІ НАД ЖАНРОВОЮ КАРТИНОЮ

2. Швидкі начерки м'яким матеріалом композиційного вирішення сюжету картини з зображенням людини з атрибутами професії та елементами інтер'єра. (10 етюдів) 50 б.

Карта самостійної роботи, де визначено форми академічного контролю, успішність (бали) і термін виконання самостійної роботи магістрами, подано у вигляді табл. 5.1

Таблиця 5.1

Карта самостійної роботи студента

Змістовий модуль та теми курсу	Години	Академічний контроль	Бали
Змістовий модуль I. Сучасність і художня форма жанрової картини			
1. Швидкі начерки м'яким матеріалом композиційного зображення людини в повний зріст в композиції жанрової картини. Формат А3 (10 етюдів)	12	модульний контроль	50
Змістовий модуль II. Творчий задум та творчий метод художника при роботі над жанровою картиною			
2. Швидкі начерки м'яким матеріалом композиційного вирішення сюжету картини з зображенням людини з атрибутами професії та елементами інтер'єра. (10 етюдів)	14	модульний контроль	50
<i>Разом: 26 год.</i>		<i>Разом: 100 балів</i>	

VI. СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Навчальні досягнення студентів із дисципліни «Теорія та практика рисунка» оцінюються за принципом поопераційної звітності, обов'язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок; розширення кількості підсумкових балів до 100.

Контроль успішності студентів з урахуванням поточного і підсумкового оцінювання здійснюється відповідно до навчально-методичної карти, де зазначено види й терміни контролю. Систему рейтингових балів для різних видів контролю та порядок їх переведення подано у таблицях 6.1. – 6.3.

Таблиця 6.1

Розрахунок рейтингових балів за видами поточного (модульного) контролю

№ п/п	Вид діяльності	Максимальна кількість балів	Одиниць	Всього
1	Відвідування лекцій	1	1	1
2	Відвідування практичних занять	1	14	14
3	Робота на практичному занятті	10	14	140
4	Самостійна робота	5	20	100
5	МКР	25	2	50
Загальна кількість балів без урахування коефіцієнта				305
Коефіцієнт визначення успішності				5,08
Максимальна кількість балів з урахуванням коефіцієнта без урахування підсумкового тесту (екзамену)				60
Підсумковий тест (екзамен)				40
Підсумковий рейтинговий бал				100

Таблиця 6.2

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота					Загальна кількість балів без урахування коефіцієнта	Коефіцієнт визначення успішності	Максимальна кількість балів з урахуванням коефіцієнта без урахування підсумкового тесту (екзамену)	Підсумковий тест (екзамен)	Підсумковий рейтинговий бал
Змістовий модуль №1			Змістовий модуль № 2						
T1	T2	МКР	T3	МКР					
1	116	25	138	25	305	5,08	60	40	100
142			163						

Таблиця 6.3

Порядок переведення рейтингових показників успішності

Рейтингова оцінка	Оцінка за шкалою університету	Значення оцінки
A	90-100	<u>Відмінно</u> – відмінний рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу з можливими незначними недоліками.
B	82-89	<u>Дуже добре</u> – достатньо високий рівень знань (умінь) в межах обов'язкового матеріалу без суттєвих (грубих) помилок.
C	75-81	<u>Добре</u> – в цілому добрий рівень знань (умінь) з незначною кількістю помилок
D	69-74	<u>Задовільно</u> – посередній рівень знань (умінь) із значною кількістю недоліків, але достатній для подальшого навчання або професійної діяльності.
E	60-68	<u>Достатньо</u> – мінімально можливий (допустимий) рівень знань (умінь).
FX	35-59	<u>Незадовільно з можливістю повторного складання</u> – незадовільний рівень знань (умінь) з можливістю перескладання за умов належного самостійного доопрацювання.
F	1-34	<u>Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням курсу</u> – достатньо низький рівень знань, що вимагає повторного проходження курсу.

Кожний модуль включає бали за поточну роботу магістра на практичних заняттях, виконання самостійної роботи.

Модульний контроль знань магістра здійснюється після завершення вивчення навчального матеріалу модуля.

Кількість балів за роботу на практичних заняттях, під час виконання самостійної роботи залежить від дотримання таких вимог:

- ✓ своєчасність виконання навчальних завдань;
- ✓ повний обсяг їх виконання;
- ✓ якість виконання навчальних завдань;
- ✓ самостійність виконання;
- ✓ творчий підхід у виконанні завдань;
- ✓ ініціативність у навчальній діяльності.

VIII. МЕТОДИ НАВЧАННЯ

I. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності

1) За джерелом інформації:

- *Наочні:* спостереження, ілюстрація, демонстрація.
- *Практичні:* вправи, начерки, замальовки, рисунки, етюди.

2) За ступенем самостійності мислення: репродуктивні, пошукові, дослідницькі.

3) За ступенем керування навчальною діяльністю: під керівництвом викладача; самостійна робота студентів: з книгою, з репродукціями творів; з використанням рекомендованих та обраних самостійно художніх матеріалів та інструментів; виконання індивідуальних навчальних проєктів.

ІХ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

- ✓ робоча навчальна програма;
- ✓ засоби підсумкового контролю перегляд;
- ✓ методичний фонд;
- ✓ роботи студентів з фонду.

Х. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

- ✓ Аудиторії, розраховані на роботу 12-15 студентів одночасно, на кожного розраховується по 2 кв. м.
- ✓ Мольберти в комплекті для роботи студентів з натури .
- ✓ Планшети зазначеного формату.
- ✓ Софіти для освітлення натурних постановок.
- ✓ Підставки різних конструкцій і розмірів для натурних постановок.
- ✓ Предмети і драперії натюрмортного фонду.

XI. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Ли Н. Г. Основы учебного академического рисунка: учебник для студ. высш. уч. завед. / Н. Г. Ли. – М.: Эксмо, 2008. – 478 с.: ил. (Наявний в електронному репозиторії Університету: <http://elib.kubg.edu.ua/2659/>)
2. Ломоносова М. Т. Графика и живопись. Учеб. пособие / М.Т. Ломоносова. – М.: ООО «Издательство Астрель» ООО «Издательство АСТ.» 2003. – 202, [6] с. ил. (Наявний в бібліотеці Університету в 3-х примірниках).
3. Лумис Э.Обнаженная натура. Руководство по рисованию / Эндрю Лумис; [пер. с англ. А. Куняева]. – М.: Эксмо, 2012. – 208 с.: ил. (Наявний в бібліотеці Університету в 5-ти примірниках).
4. Чиварди Д. Рисунок. Художественный образ в анатомическом рисовани / Д. Чиварди. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 168 с., илл. (Серия «Классическая библиотека художника») (Наявний в електронному репозиторії Університету: <http://elib.kubg.edu.ua/3259/>)
5. Ятченко Ю. М. Мистецтво рисунка / Ю. М. Ятченко. – К: НАУ, 2005. – 60 с. (Наявний в бібліотеці Університету в 12-ти примірниках).

Додаткова:

1. Барщ А. наброски и зарисовки / А. Барщ. – М.: Искусство, 1970. – 164 с.
2. Гордон Л. Рисунок. Техника рисования фигуры человека. / Л. Гордон. – М.: Эксмо-Пресс, 2000 – 144 с.
3. Кирцер Ю. М. Рисунок и живопись: Учебное пособие.- 4-е изд. «Стереотип» / Ю. М. Кирцер – М.: Высшая школа: Издательский центр «Академия», 2001. – 27 с.
4. Попов М. Т. Альбом: рисунок, живопись / М. Т. Попов – К.: ТОВ «Європа Прінт», 2008. – 134 с.

5. Чиварди Дж. Рисунок. Обнаженная натура. Полный курс /Д. Чиварди. – М.: ЭКСМО, 2009. – 224 с.